

Tamara Graczykowska
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

**Uwagi o języku *Elementarza*
Henryka Balka i Zofii Charszewskiej
z 1940 roku jako przyczynek do badań
polskojęzycznych podręczników
w Związku Radzieckim**

Jakiś czas temu zajęłam się jednostkami leksykalnymi wchodzącymi w skład pola semantycznego „Edukacja i wychowanie” wyekscerpowanymi z gazety „Trybuna Radziecka” wydawanej w Moskwie w latach 1927–1938 (Graczykowska 2020). Już wówczas zwróciłam uwagę na fakt, podkreślany zarówno przez redaktorów i czytelników badanego wydawnictwa, jak i współczesnych historyków oraz językoznawców zajmujących się polską mniejszością narodową, którym jest dostępność oraz jakość polskich podręczników dla dzieci uczących się w szkołach w ZSRR.

Mimo stosunkowo dużego zainteresowania problematyką mniejszości polskiej w ZSRR, historia oświaty i szkolnictwa polskiego na tych terenach nie doczekała się wyczerpującego opracowania. W dwudziestoleciu międzywojennym ukazały się dwie pozycje Eugeniusza Zdrojewskiego: *Szkolnictwo polskie poza granicami państwa* (Zdrojewski 1925) oraz *Szkolnictwo polskie na obczyźnie* (Zdrojewski 1927), w których autor zawarł pewne informacje na temat polskiej edukacji w ZSRR. Współcześnie tematyką tą zajęła się Krystyna Kawecka, poświęcając jej artykuły: *Szkolnictwo polskie w ZSRR w latach 1921–1930* (Kawecka 1971) oraz *Problemy rozwoju oświaty i kultury Polonii radzieckiej w latach 1921–1929 ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy i Białorusi* (Kawecka 1981). Autorka omówiła system oświaty dla polskiej mniejszości narodowej w trzech radzieckich republikach: Białoruskiej, Ukraińskiej i Rosyjskiej, a, co ważne, przedstawiła polskojęzyczne wydawnictwa przeznaczone dla polskich uczniów w ZSRR. Z kolei Mikołaj Iwanow w artykule *Oświata w warunkach polskiej sowieckiej autonomii w ZSRR w latach 1925–1939* (Iwanow 2017) zaprezentował sytuację polskiego szkolnictwa, skupiając się głównie na kwestiach ideologicznych. Polskiej oświacie i działalności wydawniczej na Ukrainie radzieckiej

poświęcono rozdział w monografii autorstwa Ewy Dzięgiel i in. (Dzięgiel, Czarnecka, Kowalska, Yanushevska 2016: 22–46).

Wiele faktów na temat szkolnictwa oraz podręczników zawiera publikacja Elżbiety Treli pt. *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941–1946* (Trela 1983) oraz artykuł Albina Głowackiego pt. *Polskojęzyczne wydawnictwa książkowe w ZSRR* (Głowacki 1992)¹. W 2019 r. ukazała się obszerna monografia tegoż autora *Na pomoc zesłańczej edukacji. Działalność wydawnicza Komitetu do Spraw Dzieci Polskich w ZSRR (1943–1946)* (Głowacki 2019), będąca kontynuacją badań podjętych i zarysowanych we wcześniejszych pracach, w której omówiono m.in. programy nauczania, recenzje wydawnicze, podręczniki Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR (Głowacki 2019: 20).

Należy podkreślić, że większość wspomnianych opracowań informacje na temat podręczników dla szkół polskojęzycznych w ZSRR (zwłaszcza w odniesieniu do początkowego okresu ich funkcjonowania) ogranicza do prezentacji tytułów, czasami ich zawartości. Do tej pory nie zajmowano się stroną językową tychże wydawnictw. Stąd celem artykułu jest przedstawienie nowego obiektu badań lingwistycznych, a mianowicie całokształtu działalności wydawniczej (przede wszystkim podręczników) przeznaczonej dla szkół polskich w ZSRR po rewolucji październikowej.

Tak jak w wypadku badań podejmowanych nad polszczyzną radziecką², tak i w odniesieniu do polskojęzycznych podręczników radzieckich można będzie prześledzić zachodzące w nich zmiany związane ze ścisłą izolacją od terenów etnicznych wprowadzoną po rewolucji (m.in. skostnienie leksyki i systemu gramatycznego, wpływ języka rosyjskiego na polszczyznę badanych wydawnictw itd.). Niewątpliwie najbardziej interesującym aspektem będzie więc charakterystyka językowa tychże źródeł, skupiająca się głównie na poziomie leksykalnym, składniowym, fleksyjnym oraz słowotwórczym. Drugim, niemniej ważnym – analiza wydawnictw pod kątem zawartych w nich treści ideologicznych i propagandowych służących sowietyzacji obywateli ZSRR.

W ramach projektu zamierzam poddać szczegółowej ekscerpcji wszystkie dostępne podręczniki i programy nauczania. Wiele z nich udało się już odnaleźć w zasobach polskich bibliotek, m.in. w Bibliotece Narodowej czy Sejmowej. Niestety, znaczna część druków, ze względu na sytuację polityczną za wschodnią granicą, na ten moment jest niedostępna³.

Już wstępny rekonesans (przejrzałam kilkanaście pozycji) pokazał, że produkcja wydawnicza dla polskich szkół w ZSRR może stanowić interesujące źródło badawcze.

Omawiając działalność wydawniczą i podręczniki dla polskich szkół w ZSRR, należałoby wprowadzić cezurę czasową i wyróżnić dwa okresy: pierwszy – lata 1917–1939,

¹ Por. też Głowacki 2000.

² Polszczyzna radziecka to język polski, jakim posługiwali się Polacy na całym terytorium ZSRR od momentu jego powstania aż do upadku w 1991 r. (Mędelska, Marszałek 2000: 121).

³ Jak dotąd objęłam szczegółową ekscerpcją kilkanaście podręczników z lat 1943–1944 wydanych przez Komitet do Spraw Dzieci Polskich w ZSRR.

drugi –1939–1946⁴. Inaczej bowiem kształtowała się sytuacja mniejszości polskiej w ZSRR po rewolucji październikowej, inna była po roku 1939, po agresji ZSRR na Polskę, kiedy to w orbicie radzieckich wpływów znaleźli się również Polacy zamieszkujący zaanektowane tereny, jak też setki tysięcy osób deportowanych w głąb Związku Radzieckiego. Ze względu na ograniczone ramy artykułu w niniejszym opracowaniu ograniczę się do przedstawienia pierwszego okresu.

Po zwycięstwie komunistów w 1917 r. najważniejszym ich działaniem było przejęcie kontroli nad całym społeczeństwem i przekształcenie świadomości obywateli w duchu ideologii marksistowsko-leninowskiej. Temu celowi podporządkowane były struktury nowego radzieckiego państwa, które za pomocą aparatu administracyjnego, środków masowego przekazu, organizacji społeczno-politycznych, a także systemu edukacji dążyło do indoktrynacji obywateli. Procesom tym zostali poddani wszyscy obywatele, w tym Polacy zamieszkujący w państwie radzieckim. I jak słusznie zauważyła K. Kawecka:

Dzieje szkolnictwa polskiego w ZSRR, nawet jako zagadnienie autonomiczne, związane jednak z całokształtem polityki narodowościowej władzy radzieckiej ogarnąć muszą, w większej lub mniejszej mierze, całokształt sytuacji i położenia Polaków żyjących w republikach radzieckich (Kawecka 1971: 44).

Według oficjalnych danych pierwszego wszechzwiązkowego spisu ludności z 1926 r., w granicach ZSRR przebywało 782 tys. Polaków, z czego 200 tys. w RFSRR, ok. 100 tys. na Białorusi radzieckiej oraz 500 tys. na Ukrainie (Kawecka 1971:45). Tereny Białorusi i prawobrzeżnej Ukrainy (tzw. Dalsze Kresy) zamieszkiwali przedstawiciele autochtonicznej ludności polskiej (Polacy-Kresowiaczy), którzy w wyniku zmian terytorialnych i statusu międzynarodowego Polski znaleźli się poza granicami ojczyzny (Gregorowicz 1996: 591). W większości była to ludność pochodzenia chłopskiego. Władze radzieckie wraz z polskimi komunistami⁵ doskonale zdawały sobie sprawę, że najskuteczniejszym narzędziem sowietyzacji ludności kresowej będzie umożliwienie im nauczania w języku polskim (Iwanow 2017: 75). Sam system polskiego szkolnictwa zaczęto tworzyć w ZSRR tuż po zakończeniu procesów repatriacyjnych (Iwanow 1991: 177). Rozbudowywano sieć polskich szkół podstawowych (głównie czteroletnich), kształcono dla nich nauczycieli, opracowywano podręczniki, zwalczano analfabetyzm (Szydłowska-Cegłowa 1997: 253)⁶.

Początkowo polskie szkoły korzystały z publikacji wydanych w okresie przedrewolucyjnym oraz sprowadzanych z Polski za pośrednictwem Czerwonego Krzyża. Jed-

⁴ Za datę graniczną uznaję rok 1946, bowiem do tego czasu działalność wydawniczą prowadził Komitet do spraw Dzieci Polskich w ZSRR (tzw. *Kompoldiet*), który został powołany przez Związek Patriotów Polskich.

⁵ W skład Polonii komunistycznej wchodziło ok. 12 tys. osób (Ruchniewicz 2004: 508). Byli to głównie emigranci polityczni z II Rzeczypospolitej, dla których pobyt w ZSRR i czynny udział w budowie socjalizmu był świadomym wyborem (Kawecka 1971: 46).

⁶ O typach szkół, programach nauczania w pierwszych latach funkcjonowania polskojęzycznej oświaty w ZSRR zob. Graczykowska 2020: 104–107.

nym z największych problemów, z jakim zmagano się w pierwszych latach, był brak podręczników, pomocy naukowych czy nawet zwykłych zeszytów (Kawecka 1971: 71).

Wkrótce zakazano kolportowania podręczników z Polski, a niepodporządkowanie się temu zakazowi traktowano jak sabotaż (Iwanow 1991: 191)⁷. W 1919 r. ograniczono działalność wydawniczą instytucji prywatnych, a następnie wszystkie drukarnie zostały upaństwowione⁸.

Wśród podręczników do nauki języka polskiego, jeszcze wydanych w Polsce, z których początkowo korzystały szkoły, można wymienić m.in.: *Nasz świat. Pierwsza książka do czytania po elementarzu. Do użytku w nauczaniu domowym i szkolnym* Stanisława Karpowicza (Karpowicz 1921), *Czytanki dla szkół początkowych* Cecylii Niewiadomskiej (Niewiadomska 1919), *Gramatykę polską w ćwiczeniach* Stanisława Szobera (Szober 1921).

Pozycje te w opinii władzy komunistycznej nie spełniały wymogów ideologicznych, aby mogły przyczynić się do wychowania młodego Polaka, świadomego obywatela ZSRR, dlatego też przystąpiono do przygotowania własnych, bardziej dostosowanych do systemu i założeń szkolnictwa radzieckiego. Ich publikacją zajęło się powołane w 1924 r. Centralne Wydawnictwo Ludów ZSRR (tzw. *Centrwydaw*, ros. *Центрвыдае*, ukr. *Центрвидав*)⁹ (Dzięgiel i in. 2016: 37–38). Wydano m.in.: *Pierwszą książkę do czytania* Jadwigi Moszyńskiej-Heltmanowej (Moszyńska-Heltmanowa 1924), *Książkę do czytania dla dzieci w wieku od 10 do 13 lat* Magdaliny Jelicz (Jelicz 1925) oraz *Elementarz dla dzieci* (do którego włączono część *Elementarza* Mariana Falskiego) (*Elementarz* 1924). 15 sierpnia 1931 r. podjęto decyzję o reorganizacji *Centrizdatu*. Powstało wówczas Państwowe Wydawnictwo Mniejszości Narodowych Ukraińskiej SRR, a pierwsze książki pojawiły się w 1932 r. (były to przede wszystkim broszury agitacyjno-propagandowe, prace Lenina, zbiory uchwał i rozporządzeń władz). Wydawnictwo zajmowało się też publikacją planów, programów szkolnych oraz podręczników (Głowacki 1992: 225). Polskie podręczniki wydawano głównie w Kijowie oraz Mińsku. Do ich pisania mobilizowano przedstawicieli polskich środowisk twórczych i naukowych w ZSRR, angażowano również działaczy komunistycznych¹⁰. Według za-

⁷ Mimo to część szkół korzystała z dawnych podręczników, zwłaszcza do przedmiotów ścisłych jeszcze do 1927 r. (Dzięgiel i in. 2016: 37–38).

⁸ Działalnością wydawniczą zajęły się Biura Polskie, komórki funkcjonujące przy komitetach partii. Pierwotnie polskie książki publikowano w moskiewskim wydawnictwie „Trybuna” (powstała w 1922 r.), od 1923 r. w „Trybunie” w Kijowie i „Kulturze” w Mińsku. W 1926 r. kijowską „Trybunę” połączono z ukraińskim oddziałem Centralnego Wydawnictwa Ludów ZSRR (Kawecka 1971: 73, Kupczak 2001:17).

⁹ Jego pierwszym prezesem został Józef Rotstad (pseudonim Krasny) (Głowacki 1992: 225). W latach 30. J. Rotstad był redaktorem słowników dwujęzycznych polsko-rosyjskiego i rosyjsko-polskiego, dokumentujących słownictwo radzieckiej epoki okresu międzywojennego (Красный 1931, Красный 1933) (zob. Mędelaska, Marszałek 2001).

¹⁰ Byli oni wręcz zachęcani do pracy przy podręcznikach, czemu dano wyraz w rezolucji Wszechzwiązkowego Zjazdu Pracowników Oświaty Radzieckiej, który odbył się w grudniu 1932 r. (Głowacki 1992: 192).

leceń Ludowego Komisariatu Oświaty, korzystanie z pozycji tłumaczonych z języka rosyjskiego, ukraińskiego czy białoruskiego należało ograniczyć do minimum. Jednak ze względu na brak kompetentnych autorów, podręczniki do nauki matematyki, przyrody, geografii czy też historii były głównie przekładami ich rosyjskojęzycznych odpowiedników (Dzięgiel i in. 2016: 39), np.: M.P. Potiomkin, W.W. Malinko, *Mineralogia i geologia. Podręcznik dla X klasy szkoły średniej*, pod redakcją prof. A.A. Czernowa, zatwierdzony przez Ludowy Komisariat Oświaty ZSRR (Potiomkin, Malinko 1940) (por. ros. odpowiednik: М.П. Потемкин, В.В. Малинко, *Минералогия и геология. Учебник для 10 класса средн. школы*, pod red. проф. А.А. Чернова) (Потемкин, Малинко 1937). Autorskie podręczniki przygotowywano przede wszystkim do nauki języka polskiego i edukacji początkowej (Dzięgiel i in. 2016: 40).

W latach 20. i 30. XX wieku w ZSRR wydano ponad 80 tytułów podręczników polskojęzycznych (z czego połowę stanowiły przekłady z rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego) o łącznym nakładzie prawie miliona sztuk (średnio 15 tys. jednego tytułu). Bardziej popularne podręczniki, jak na przykład *Elementarz dla grupy I-szej szkół pracy* Zofii Brudzińskiej (Brudzińska 1930), ukazywały się w większej liczbie egzemplarzy (wspomniany *Elementarz* w 20 tys.) (Dzięgiel i in. 2016: 39).

Chociaż ogólny nakład wydawnictw przeznaczonych dla polskojęzycznych placówek był dość znaczący, to jednak podręczniki w szkołach stanowiły materiał deficytowy. Wynikało to z faktu, że często wycofywano je z obiegu, niszczone, gdy zmieniała się sytuacja polityczna w państwie, a autor był uznawany za „wroga ludu” bądź książka zawierała elementy niezgodne z obowiązującą w danym momencie linią partii (Iwanow 1991: 191).

Podręczniki dla polskich szkół w ZSRR tworzone były w oderwaniu od narodowych korzeni, polskiej tradycji i kultury, nasycone były treściami propagandowymi i manipulacyjnymi. Mimo to są one wymownym świadectwem swojej epoki¹¹ i jako takie zasługują na dogłębne zbadanie.

Na potrzeby niniejszego artykułu wybrałam podręcznik przygotowany dla pierwszej klasy szkół z polskim językiem nauczania. Jest to liczący 95 stron *Elementarz* Henryka Balka¹² i Zofii Charszewskiej¹³. Został on zatwierdzony przez Ludowy Ko-

¹¹ Stąd nie mogę zgodzić się z twierdzeniem M. Iwanowa: „Są one przeładowane treścią ideologiczną, prymitywną propagandą, mają więc dzisiaj niewielką wartość poznawczą” (Iwanow 1991: 192).

¹² Urodził się w 1901 r. we Lwowie. Tam też studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza. W 1925 r. został doktorem filozofii. Debiutował w 1923 r. wierszem *Wiosna*. Współpracował z „Gazetą Lwowską”. W czasie II wojny światowej, po włączeniu ziem wschodnich do ZSRR przebywał nadal we Lwowie. Po wkroczeniu Niemców do miasta popełnił samobójstwo (1941 r.) (Czachowska, Szałgan 1994: 86–87).

¹³ Polska pisarska, autorka wierszy i opowiadań dla dzieci oraz powieści *Franek, jego pies i spółka*. Urodziła się we Lwowie w 1909 r. Debiutowała w „Płomyku” w 1930 r. Po wybuchu wojny wraz z mężem zamieszkała w okupowanym przez sowiektów Lwowie, gdzie oboje podjęli pracę w Państwowym Wydawnictwie Mniejszości Narodowych ZSRR, w dziale czytanek dla dzieci. Zginęła podczas niemieckiego nalotu bombowego we Lwowie w 1941 r. (Grabowski 2002: 10).

misariat Oświaty USRR, wydany przez Państwowe Wydawnictwo Mniejszości Narodowych USRR w 46 tys. egzemplarzy (Balk, Charszewska 1940)¹⁴.

Już od pierwszych kartek *Elementarza* dostrzegamy charakterystyczną cechę wszystkich podręczników przygotowywanych w ZSRR – wszechobecną ideologię i treści o charakterze propagandowym. W każdej publikacji obowiązkowo na jednej z pierwszych stron zamieszczano portrety Lenina (Dzięgiel i in. 2016: 4). Tak i tu na s. 4. widzimy dzieci siedzące w ławkach, a na ścianie wiszą portrety Lenina i Stalina.

Zaskakujące w przypadku *Elementarza* Balka i Charszewskiej jest to, że kolejne przywołania imion wodzów rewolucji odnajdujemy dopiero na s. 49:

I my pracujemy,
Pracujemy w klasie.
Czytamy ładnie.
Uczymy się pilnie.
Tak jak nam kazał Lenin.
Jak nam każe Stalin.

Zaraz po niej, na s. 50., pod rysunkami przedstawiającymi Lenina i Stalina pojawia się czytanka:

A to Lenin i Stalin.
To nasi kochani.
My kochamy Lenina i Stalina.
Ozdobimy ich portrety.

U dołu strony, gdzie w podręczniku zamieszczane są ćwiczenia w kaligrafowaniu, mamy następujące zdanie do przepisania dla dzieci: „Słowa Lenina – uczcie się, uczcie się, uczcie się”. Kolejne odniesienia znajdują się dopiero na s. 89. w czytance pt. „Ukraina Radziecka” oraz na s. 91. pod portretem Lenina:

Na Ukrainie Radzieckiej
wesoło huczą fabryki.
Ziemia daje wielkie plony.
Zamożnie i radośnie żyją u nas
ludzie pracy.
Nowe życie dała nam
partia bolszewicka,
partia Lenina – Stalina.

Lenin – to nasz kochany wódz
i nauczyciel.
Pracujący całego świata
kochają Lenina.
Czczą jego pamięć.
Lenin bardzo kochał dzieci
i kazał im uczyć się, uczyć się
i jeszcze raz uczyć się.

¹⁴ Co ciekawe, Komitet do Spraw Dzieci Polskich, organizując szkolnictwo dla dzieci polskich deportowanych w głąb ZSRR, przy opracowywaniu podręczników języka polskiego i polskiej literatury zalecał wykorzystywać książki dla szkół z polskim językiem wykładowym, jeszcze do niedawna będące w użytku na Zachodniej Ukrainie, Zachodniej Białorusi i Litewskiej SRR. Przygotowując pierwszy elementarz, na materiał wyjściowy wybrano podręcznik autorstwa Henryka Balka oraz Zofii Charszewskiej (Głowacki 2019: 160–161) (Balk, Charszewska 1944).

Na s. 92. pod wizerunkiem Stalina¹⁵ (widnieje na nim z dzieckiem na rękach i kwiatami w dłoni) obok krótkiej czytanki:

Towarzysz Stalin to nasz ukochany wódz i nauczyciel.
Wódz i nauczyciel pracujących całego świata.
Wszyscy kochamy towarzysza Stalina.
I on nas kocha, o nas wszystkich pamięta.

zamieszczono też wierszyk pt. *Stalin i dzieci*:

Miło nam jest żyć na świecie –	Kochają go wszyscy mali,
bawimy się, uczymy, gramy	wszyscy chłopcy i dziewczęta.
Stalin wszystkie kocha dzieci	Wiedzą – że nasz drogi Stalin
i my go kochamy.	Kocha nas, o nas pamięta.

Materiał przedstawiony w *Elementarzu* jest ilustrowany rysunkami przedmiotów codziennego użytku, bardzo dobrze znanych ówczesnym dzieciom, jak i obrazkami otaczającego ich świata (dom, pola, łąki, staw), zwierzęta domowe i zagrodowe (kot, pies, kura, gołąb, koń) czy dziko żyjące (zając, żaba, jeź), rośliny uprawne. Stereotypowe wizerunki pojawiają się przy opisie wsi i miasta. Wieś to traktory, a miasto – fabryki, dymiące kominy, maszyny. Jednocześnie w tych króciutkich czytankach z pozoru neutralne treści przesiąknięte są sowieckim duchem. Por.:

W fabryce

Hej, jaki tu huk, jaki hałas.	Gdzie był tylko step szeroki
Po hali uwijają się robotnicy.	– Dymią fabryki w obłoki! (s. 90)
Oni pracują. Robią dla nas traktory.	
Robią dla nas auta. (s. 48)	

W wielu czytankach bardzo wyraźnie akcentowano wygraną walkę z nierównością klasową:

Dziś

A jak jest teraz?
Teraz panów nie ma.
Wszystkie pola i łąki nasze
Pracujemy na naszej ziemi. (...)
Po polach jadą traktory.
Dobre i wesołe jest życie. (s. 58)

Dziś

Teraz fabryki nasze.
Wesoło huczą maszyny.
Nie ma już bezrobotnych.
Wszyscy mają pracę. (...) (s. 80)

¹⁵ W podręczniku obok Lenina i Stalina przedstawiono również portret Nikity Chruszczowa, czołowego przedstawiciela aparatu partyjnego na Ukrainie (s. 89). W latach 30. uczestniczył w przeprowadzeniu czystek politycznych. W 1944–1947 był premierem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w okresie 1953–1964 – pierwszym sekretarzem Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego oraz faktycznym przywódcą ZSRR po śmierci Stalina i Berii (Chruszczow Nikita S.).

Mamy też teksty agitujące za pracą w kołchozach czy podkreślające zalety kolektywizacji, por.: „Zakładamy kołchozy” (s. 58); „Nasze koniki, Kary i Siwek, woziły drzewo z lasu. / A teraz stoją w stajni kołchozu” (s. 71).

Gloryfikowano rewolucję październikową, obowiązkowo pojawiały się atrybuty świata komunistycznego, akcentowano aktualne dla danego okresu hasła przewodnie (np. współzawodnictwa socjalistycznego), por.:

Jutro 7 listopada.

Rocznica Rewolucji.

Ustroimy naszą klasę.

Pracujemy ochoczo.

Adaś, Staś, Zośka malują plakaty. (...)

Wszyscy cieszymy się. (...) (s. 63)

Nasze święto

Ile tu ludzi! Idą i idą ze wszystkich stron.

Świeży wiatr kołysze sztandarami. (...)

Mama mówi do Zosi: Dawniej tu

płynęły łzy. A teraz jesteśmy wolni,

szczęśliwi. Ciesz się Zosiu! (s. 64)

oraz: „Jerzy dobrze pracuje [w kołchozie]. / Jerzy pracuje szturmowo” (s. 71); „Pracujemy szturmowo” (s. 80).

Często idee komunistyczne wpajane były za pomocą rymowanek, które wpadały w ucho, na pozór przypominając niewinne, dziecięce piosenki, por.:

Czym będę

A jak ja urosnę

i już będę duży,

to w Armii Czerwonej

będę dzielnie służył.

Czy będę piechurem,

czy kawalerzystą,

obronię przed wrogiem

swą ziemię ojczystą! (s. 93)

Będę ja tankistą,

a może pilotem,

aż pod sine chmury

wzlecę samolotem.

Jak widać z przytoczonego materiału, *Elementarz*, jak na tak niewielki podręcznik, był bardzo mocno nasycony treściami propagandowymi i manipulacyjnymi, i to one w głównej mierze zwracają uwagę.

W porównaniu do elementów ideologicznych zawartych w *Elementarzu* Balka i Charszewskiej bardzo poprawnie wypada jego szata językowa. Podręcznik ten, przeznaczony do nauki języka polskiego dla najmłodszych uczniów, napisany jest poprawną polszczyzną, nie zawiera rażących błędów językowych, ma ujednolicony styl. Nie dostrzegłam też potknięć językowych w postaci literówek czy usterek ze-cerskich. Drobne odstępstwa od normy obowiązującej w dwudziestoleciu między-wojennym w polszczyźnie ogólnej wystąpiły na poziomie składniowym, fleksyjnym oraz leksykalnym.

Zaburzenia składniowe ujawniły się w *Elementarzu* śladowo. Zaobserwowałam jedynie dwie struktury odmienne od ówczesnej normy:

1. brak łącznika w zdaniach nominalnych¹⁶: „Wszystkie pola i łąki nasze (s. 58); Wesoło bawić się razem” (s. 61); „Teraz fabryki nasze” (s. 80); „Jak wesoło pędzić tak na nartach!” (s. 82);
2. prepozycja przydawki gatunkującej: „Czerwona Armia broni granic Związku radzieckiego. Wodzem Czerwonej Armii jest Marszałek Woroszyłow” (s. 93).

Struktury bezłącznikowe wychodziły z obiegu w XVIII w., ale na Kresach pn.-wsch. notowano je jeszcze w XX w., miały tam bowiem oparcie w języku białoruskim i rosyjskim, a także litewskim (Mędelśka 2000: 133). Umieszczanie przydawki gatunkującej przed rzeczownikiem uznawane jest za rusycyzm (Mędelśka 2001: 258); por. ros. *Красная армия*. Pierwsze poświadczenia tego zjawiska pochodzą z XIX-wiecznej polszczyzny północnokresowej (Kurzowa 1993: 309–310).

Na poziomie fleksyjnym i w słowotwórstwie mamy po jednym zjawisku, mianowicie: brak ogólnopolskiego zaimka *się*: „Wszyscy śpieszymy do pracy” (s. 77); „Do szkoły śpieszymy” (s. 79) oraz podwojenie emfatyczne: „A pole białe i białe!” (s. 82).

Brak zaimka zwrotnego *się* obserwowano za wschodnią granicą już w XVII–XIX w. (Kurzowa 1993: 203, 291). Zjawisko to utrzymywało się aż do czasów współczesnych. Zwłaszcza wiele takich form pojawiło się w powojennej polszczyźnie radzieckiej, w tym postać śpieszyć ‘iść, jechać, zdążać dokąd szybko, z pośpiechem; pośpieszać’ (SJPD¹⁷), która w przytłaczającej większości przypadków występowała bez zaimka *się* (zob. Mędelśka 1993: 136, Mędelśka 2000: 114–116). W języku ogólnopolskim istnieje oboczność śpieszyć/śpieszyć się, jednak pierwszy czasownik nacechowany jest stylistycznie (*książk.*). W *Elementarzu* brak ogólnopolskiej części *się* ma rosyjską proveniencję, por. *спешить*¹⁸. Drugie zjawisko również jest bardzo dobrze udokumentowane na Kresach wschodnich i obecne w tej odmianie polszczyzny do dziś. Jego przyczyn badacze upatrują m.in. w oddziaływaniu potocznej odmiany języka rosyjskiego (Mędelśka 2001: 104–105).

Dostrzeżone osobliwości słownikowe można uznać za nieliczne (zaledwie 8 jednostek poświadczonych 13 wystąpieniami). Zwracają uwagę przede wszystkim sowietyzmy, czyli nominacje „związane z socjalistyczną organizacją życia Sowietów i ówczesnego społeczeństwa, jak również nazywające zjawiska i wydarzenia zachodzące w ZSRR, nieodłączne od systemu socjalistycznego we wszystkich dziedzinach życia (...)” (Skydan 2012: 311)¹⁹. Por.:

¹⁶ Należy podkreślić, że wyekscerpowane przykłady nie pochodziły z wierszyków czy rymowanek, w których składniowe odchylenia od normy mogłyby być podyktowane metrum.

¹⁷ Wykaz skrótów słowników znajduje się na końcu artykułu.

¹⁸ Natomiast synonim *спешить* jest już czasownikiem zwrotnym (por. *торопиться*).

¹⁹ Według Ł. A. Wołczok i T. P. Bachun sowietyzmy to nie tylko nowe jednostki odzwierciedlające radzieckie realia, życie w państwie radzieckim, radziecki porządek społeczny, ekonomię, politykę (np. *агитбригада*, *совхоз*). Są to również sowietyzmy semantyczne, czyli nowe znaczenia przypisane słowom, które wcześniej były neutralne (np. *сознательный*, *ударник*, *чистка*) oraz leksemy, którym nadano polityczny, ideologiczny charakter (np. *битва за урожай*, *братский привет*) (Вољчѡк, Бахун 2008: 58–59).

- **Dziad mróz** ‘Święty Mikołaj’: „Dziad mróz czerwono-nosy / szedł sobie lasem sam, / zajączka maleńkiego / w swej torbie przyniósł” (s. 95); sowietyzm znany z powojennej polszczyzny radzieckiej (Mędelska 2000: 495)²⁰; por. ros. *Дед Мороз*;
- **kołchoz** ‘spółdzielcze gospodarstwo rolne w Związku Radzieckim’: „To nasz koń. / Koń naszego kołchozu” (s. 65); notowane równolegle w prasie moskiewskiej (m.in. Graczykowska 2018: 192) i ukraińskiej (Dzięgiel in.: 2016: 454, Skydan 2012: 314); znane z powojennej polszczyzny radzieckiej (m.in. *kołchozny* w Mędelska 2004: 278–279); w ESWO skrót ros. *kollektiwnoje chozjajstwo* ‘gospodarstwo zbiorowe’; w SJPD ‘wielkie spółdzielcze gospodarstwo rolne w ZSRR’; w PSWP ‘duża rolnicza spółdzielnia produkcyjna, w której własność majątkowa, zwłaszcza w postaci ziemi, narzędzi i plonów, jest uspołeczniona’ (z ros.); w SWJP ‘uspołecznione, mało wydajne gospodarstwo rolne w ZSRR, rolnicza spółdzielnia produkcyjna, powstała w latach 30. w drodze przymusu i terroru (...)’ (z ros.); w USJP ‘rolnicza spółdzielnia produkcyjna w ZSRR’ (z ros.); w SWOiZO ros. skrót od *kol(lektiwnoje) choz(jajstwo)*; wśród rusycyzmów w powojennej polszczyźnie w Dubisz 2013: 120; por. *колхоз* (= *коллективное хозяйство*);
- **kołchozowy** ‘należący do kołchozu’: „Kwitną pola kołchozowe!” (s. 90); derywat od *kołchoz*; por. ros. *колхозный*;
- **sowchoz** ‘państwowe gospodarstwo rolne w Związku Radzieckim’: „Budujemy sowchozy i kołchozy” (s. 90); notowane równolegle w moskiewskiej polszczyźnie radzieckiej (Krasny 1931, Graczykowska 2018: 293), na Ukrainie (Skydan 2012: 314) i Białorusi radzieckiej (GrekPabisowa i in. 2008: 113, 136); *sowchozy* w ESWO jako skrót ros. *sowietskoje chozjajstwo* ‘sowieckie gospodarstwo, gospodarstwo rolne, które miało być wzorem dla ludności wiejskiej’; w SJPD ‘w Związku Radzieckim: państwowe gospodarstwo rolne’; w PSWP ‘państwowe gospodarstwo rolne w byłym ZSRR’ (z ros.); w SWJP ‘kiedyś w ZSRR: państwowe gospodarstwo rolne’ (z ros.); w USJP ‘gospodarstwo radzieckie’; w SWOiZO z ros.; wśród rusycyzmów w powojennej polszczyźnie w Walczak, Kula 2013: 510; por. ros. *совхоз* (= *советское хозяйство*);
- **szturmowo** (pracować) ‘pracować, współzawodnicząc o jak najlepsze wyniki’: „Szturmowo pracujemy w naszym kraju” (s. 90); równoległy zapis z polszczyzny moskiewskiej (*szturmowy* w Krasny 1931), prasy na Ukrainie (Dzięgiel i in. 2016: 457) i Białorusi radzieckiej (*szturmowy* w Grek-Pabisowa i in. 2008: 228); por. ros. *ударно работать*.

²⁰ Sowietyzm ten znany był również w polszczyźnie ogólnej, chociaż głównie w odniesieniu do realiów radzieckich. Po II wojnie światowej próbowano przenieść tradycję radzieckiego Dziadka Mroza do innych krajów bloku wschodniego, w tym także do Polski, jednak próby te zakończyły się niepowodzeniem.

Wykscerpowałam również z *Elementarza* dwa rusycyzmy, por.:

- **siny** ‘ciemnoniebieski, granatowy: „(...) aż pod sine chmury / wzlecę samolotem” (s. 93); wcześniejsze poświadczenie z języka A. Mickiewicza (SJAM), notuje Kurzowa 1993: 428, równoległy zapis z polszczyzny moskiewskiej w Graczykowska 2013: 172 (*sinobluzy*²¹), Krasny 1933²² oraz Białorusi radzieckiej (Dombroski 1932: 255); w SL *sino* ‘błękitno’, w SWil *siny* ‘ciemniejszy od błękitu’ bez ograniczeń, w SW ‘modry, niebieski’ – gwarowe z Mickiewicza, w SJPD ‘ciemnoniebieski’ – regionalne; jako rusycyzm w powojennej polszczyźnie radzieckiej w Mędelska 2004: 659; por. ros. *синий*;
- **tankista** ‘czołgista’: „Będę ja tankistą (...)” (s. 93); notowane równoległe w prasie moskiewskiej (Graczykowska 2018: 309) i na Ukrainie radzieckiej (*tank* w Dzięgiel i in. 2016: 457), znane z powojennej polszczyzny radzieckiej (m.in. Mędelska 2004: 753); por. ros. *танкист*.

Oprócz wyrazów pochodzenia rosyjskiego mamy jedną jednostkę prawdopodobnie ukraińskiej proveniencji, por.:

- **Kicik** ‘kiciuś’: „Ala tuli lałę. / Ala tuli Celę. / Moja lalę, moja... / Oj, ten kotek. / Oj, ten kicik. O, to to!” (s. 27); brak zapisu w słownikach polszczyzny ogólnej; *Кицук* to imię bohatera ukraińskiej bajki *Веселі пригоди Мицика і Кицика*²³, autorstwa Jefima Czepowieckiego²⁴.

Mimo że materiał językowy wykscerpowany z *Elementarza* H. Balka i Z. Charzowskiej jest dość skromny, to jednak zdaje się wskazywać, że i pozostałe podręczniki warto zbadać zarówno pod kątem osobliwości językowych, jak i treści propagandowych. Autorami podręcznika byli wykształceni Polacy (pisarz i poetka), stąd należało oczekiwać pozycji normatywnej pod względem językowym. Taki jest też *Elementarz*. Niemniej tych 12 przykładów zjawisk (i ich 23 poświadczeń) odbiegających od normy ogólnopolskiej obowiązującej w badanym okresie pozwala domniemywać, że i kolejne pozycje dostarczą niezwykle interesującego materiału. Praktycznie wszystkie przedstawione jednostki pojawiły się na kartach *Elementarza* pod wpływem języka rosyjskiego. Niewątpliwie nie bez znaczenia dla jakości polszczyzny analizowanego źródła pozostawał fakt czynnej znajomości języka rosyjskiego wśród autorów podręcznika. Należy jednak podkreślić, że w warstwie leksykalnej obserwujemy głównie sowietyzmy.

Zapewne więcej jednostek zostanie wykscerpowanych z podręczników do przedmiotów ścisłych, a także z zakresu historii, które były tłumaczeniami ich rosyjskich odpowiedników²⁵. Niektóre z nich spotkały się z krytyką już wkrótce po publikacji

²¹ Por. uwagę w „Trybunie Radzieckiej”: „Nie można po polsku powiedzieć o robotniku »sinobluzy«, lecz »niebieskobluzy«” („Trybuna Radziecka” 1930, nr 6, s. 4).

²² Kolokacja *niebo sine* znana też z międzywojennej polszczyzny ogólnej z *Elegii uśpienia* J. Ciechowicza.

²³ Ros. *Весёлые приключения Мицика и Кицика*.

²⁴ Urodzony w Kijowie (1919), pisarz, poeta, dramaturg, scenarzysta, zmarł w 2014 r. w USA (Ефим Человецкий).

²⁵ Już wstępna ekskserpcja pokazała, że jest w nich wiele odstępstw od polszczyzny etnicznej.

(np. podręcznik do przyrodoznawstwa W. Kapelkina i A. Cyngiera, przełożony z języka rosyjskiego przez J. Szumowicza (Dzięgiel i in. 2016: 39)).

Podręczniki publikowane w Związku Radzieckim były zwierciadłem epoki. Obowiązujące w danym momencie dyrektywy partyjne, zmieniająca się sytuacja polityczna oraz międzynarodowa miały odbicie w wydawnictwach przygotowywanych dla szkół polskich w ZSRR. W podręcznikach z lat 30. tematem czytanek był m.in. kołchoz, kącik czerwony²⁶, następnie pojawiły się hasła związane z realizacją planu pięcioletniego czy walką z kułakami²⁷ oraz antyreligijną agitacją (Dzięgiel i in. 2016: 40–41).

Jest to również widoczne w zaadaptowanym przez Stanisława Skrzyszewskiego *Elementarzu* Balka i Charszewskiej wydanym przez *Kompoldiet* w Moskwie (Balk, Charszewska 1944). Z pierwotnego tekstu usunięto strony poświęcone wychowaniu w duchu komunistycznym (m.in. s. 50, 60). Pojawiły się też strofki o przewodniczącej Związku Patriotów Polskich w ZSRR – Wandzie Wasilewskiej. Zmieniono bądź pominięto niektóre wierszyki, zamieszczono nowe czytanki (Głowacki 2019: 157–164).

Już to niewielkie porównanie pokazuje, że tylko zbadanie jak największej liczby materiałów źródłowych (podręczników, programów nauczania) pozwoli szczegółowo przedstawić działalność wydawniczą dla polskich szkół w ZSRR, prześledzić zachodzące w nich zmiany zarówno pod kątem języka, jak i zawartych w nich treści propagandowych.

Bibliografia

- [online] <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/44698/1/p.58-60.pdf> [dostęp: 14.03.2018]. 1937–1938, Kraków, Wydawnictwo Znak, 2014.
- BALK H., CHARSEWSKA Z., *Elementarz*, Kijów–Lwów, Państwowe Wydawnictwo Mniejszości Narodowych USSR, 1940.
- BALK H., CHARSEWSKA Z., *Elementarz*, Moskwa, Komitet do Spraw Dzieci Polskich, 1944.
- BRUDZIŃSKA Z., *Elementarz dla grupy I-szej szkół pracy*, Moskwa–Charków–Mińsk, Centrwydaw, Ukraińska Filja, 1930.
- Chruszczow Nikita S. [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/chruszczow-nikita-s;3886077.html>, [dostęp: 06.12.2022].
- CZACHOWSKA J., SZALAĞAN A. (red.), *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słowniki bibliograficzne*, t. 1, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1994.
- CZECHOWICZ J., *Elegia uśpienia* [online] <https://literat.ug.edu.pl/czchwcz/054.htm>, [dostęp: 21.02.2023].
- DOMBROSKI CZ., *Ze słownictwa i gramatyki języka ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej*, Mińsk 1932 (przedruk „Acta Baltico-Slavica”, 2001–2002, XXVI, s. 195–272).

²⁶ Lokal, w którym prowadzono działalność agitacyjną (tzw. prace ideowo-wychowawcze i kulturalno-oświatowe) (ros. красный уголок).

²⁷ ‘Zamożny chłop wyzyskujący biedotę wiejską’ (pejoratywne w propagandzie komunistycznej) (ros. кулак).

- DUBISZ S., *Rozwój słownictwa polszczyzny ogólnej w jej najnowszych dziejach*, [W:] A. Dunin-Dudkowska, A. Małycka (red.), *70 lat współczesnej polszczyzny. Zjawiska, procesy, tendencje. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Janowi Mazurowi*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013, s. 109–130.
- DZIĘGIEL E., CZARNECKA K., KOWALSKA D., JANUSHEVSKA L., *Polskojęzyczna prasa na Ukrainie Sowieckiej*, Kraków, Instytut Języka Polskiego PAN, 2016.
- Elementarz dla dzieci*, Kijów, Trybuna na Ukrainie, 1924.
- GŁOWACKI A., *Na pomoc zesłańczej edukacji. Działalność wydawnicza Komitetu do Spraw Dzieci Polskich w ZSRR (1943–1946)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.
- GŁOWACKI A., *O Państwowym Wydawnictwie Mniejszości Narodowych USRR i o jego polskojęzycznych książkach, które nie zdążyły się ukazać we Lwowie w 1941 roku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, 2000, nr 4, s. 183–205.
- GŁOWACKI A., *Polskojęzyczne wydawnictwa książkowe w ZSRR*, [W:] H. Kubiak, T. Paleczny, J. Rokicki, M. Wawrykiewicz (red.), *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1992, s. 221–236.
- GRABOWSKI S., *Pisali do Płomyczka – Zofia Charszewska*. „Płomyczek”, 2002, nr 10, s. 10.
- GRACZYKOWSKA T., *Rusycyzmy leksykalne w moskiewskim tygodniku „Trybuna Radziecka” wydawanym w dwudziestolecie międzywojennym (lity E-F)*, [W:] J. Mędelska, E. Titarenko (red.), *Dialog kultur. Języki Wschodniosłowiańskie w kontakcie z polszczyzną i innymi językami europejskimi*, Bydgoszcz – Symferopol, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013, s. 169–182.
- GRACZYKOWSKA T., *Słownictwo pola semantycznego „Edukacja i wychowanie” w moskiewskiej gazecie „Trybuna Radziecka” z lat 1927–1938*, „Acta Polono-Ruthenica”, 2020, nr XXV (1), s. 103–118.
- GREGOROWICZ S., *Polacy w Rosji i w ZSRR*, [W:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 5, Warszawa, PWN, 1996, s. 591.
- GREK-PABISOWA I., OSTRÓWKA M., BIESIADOWSKA-MAGDZIARZ B., *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*, Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2008.
- IWANOW M., *Oświata w warunkach polskiej sowieckiej autonomii w ZSRR w latach 1925–1939*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”, 2017, nr 17, s. 73–97.
- IWANOW M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- IWANOW M., *Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska”. 1937–1938*, Kraków, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2014.
- JELICZ M., *Książka do czytania dla dzieci w wieku od 10 do 13 lat*, Moskwa, Centralne Wydawnictwo Ludów S.S.S.R., 1925.
- KARPOWICZ S., *Nasz świat. Pierwsza książka do czytania po elementarzu. Do użytku w nauczaniu domowym i szkolnym*, Warszawa, M. Arct, 1921.
- KAWECKA K., *Problemy rozwoju oświaty i kultury Polonii radzieckiej w latach 1921–1929 ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy i Białorusi*, [W:] O. Czarnik, K. Gronowski (red.), *Kultura skupisk polonijnych: materiały z Sympozjum zorganizowanego przez Bibliotekę Narodową oraz Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk (Radziejowice, 22–23 IV 1980)*, Warszawa, Biblioteka Narodowa, 1981, s. 255–273.

- KAWECKA K., *Szkolnictwo polskie w ZSRR w latach 1921–1930*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 1971, t. 14, s. 43–76.
- KUPCZAK J., *Prasa i książki polskie na Ukrainie Radzieckiej w latach 1920–1939*, „Literatura Ludowa”, 2001, nr 6, s. 17–24.
- KURZOWA Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa – Kraków, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
- MĘDELSKA J., *Język polski na Litwie w dziewiętnym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1993.
- MĘDELSKA J., *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. 2. *Lata 1945–1959*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000.
- MĘDELSKA J., *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. 3. *Lata 1960–1979*, cz. 1. *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 2001.
- MĘDELSKA J., *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. 3. *Lata 1960–1979*, cz. 2. *Słownictwo, wyrazy*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 2004.
- MĘDELSKA J., MARSZAŁEK M., *Kułak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej*, „Przegląd Polonijny”, 2000, XXVI, nr 3, s. 121–132.
- MĘDELSKA J., MARSZAŁEK M., *Z badań nad językiem polonii radzieckiej lat 1917–1939*, [W:] Ł. Szewczyk, M. Czachorowska (red.), *Język polski w rozwoju*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 2001, s. 111–121.
- MOSZYŃSKA-HELTMANOWA J., *Pierwsza książka do czytania*, Moskwa, Centralne Wydawnictwo Ludów S.S.S.R., 1924.
- NIEWIADOMSKA C., *Czytanki dla szkół początkowych*, Warszawa, Gebethner i Wolff, cz. 1, 2, 1919.
- PATEK A., *Polska diaspora w Rosji Radzieckiej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, [W:] A. Walaszek (red.), *Polska diaspora*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2001, s. 283–363.
- POTIOMKIN M.P., MALINKO W.W., *Mineralogia i geologia. Podręcznik dla X klasy szkoły średniej*, Kijów – Lwów, Państwowe Wydawnictwo Mniejszości Narodowych USRR, 1940.
- RUCHNIEWICZ M., *Polacy w Rosji i Związku Radzieckim*, [W:] D. Kalisiewicz (red.), *Wielka encyklopedia PWN*, t. 23, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 508.
- SKYDAN O., *Uwagi o sowietyzmach w kijowskim „Sierpie” z lat 1922–1925*, [W:] E. Dzięgiel, K. Czarnecka, D. A. Kowalska (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 5. *Polskie dziedzictwo językowe na dawnych Kresach*, Warszawa, Semper, 2012, s. 311–324.
- SZOBER S., *Gramatyka polska w ćwiczeniach*, Warszawa, M. Arct, 1921.
- SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA B., *Język polski w Rosji porewolucyjnej i ZSRR (do roku 1935)*, „Język Polski”, 1997, LXXVII, nr 4–5, s. 251–258.
- TRELA E., *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941–1946*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1983.
- WALCZAK B., KULA A., *Polszczyzna lat wojny i okupacji (1939–1945) na tle dziejów języka polskiego*, [W:] A. Dunin-Dudkowska, A. Małycka (red.), *70 lat współczesnej polszczyzny. Zjawiska, procesy, tendencje. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Janowi Mazurowi*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013, s. 501–516.

ZDROJEWSKI E., *Szkolnictwo polskie na obczyźnie*, „Kwartalnik Instytutu Naukowego do badań emigracji i kolonizacji”, 1927, t. 1, s. 130–135.

ZDROJEWSKI E., *Szkolnictwo polskie poza granicami państwa*, Warszawa, Drukarnia „Robotnika”, 1925.

ВОЛЧЁК Л. А., БАХУН Т. П., К вопросу о советизмах и причинах их использования в современной российской прессе и белорусской прессе, [W:] А. В. Рубанов (ред.), *Коммуникация в социально-гуманитарном знании, экономике, образовании: материалы II Международной научно-практической конференции (13–14.11.2008, Минск)*, Минск, Изд. центр БГУ, 2008, s. 58–60.

Ефим Человецкий [online] <https://fantlab.ru/autor12221>, [dostęp: 14.11.2022].

КИРИЛЛОВ В. В., *История России. Учебное пособие*, Москва, Издательство Юрайт, 2013.

КРАСНЫЙ Ю. (ред.), *Польско-русский словарь (45 000 слов, употребляемых в разговорной речи, политике, науке, литературе, технике и военном деле)*, Москва, Советская энциклопедия, 1931.

КРАСНЫЙ Ю. (ред.), *Русско-польский словарь (65 000 слов, употребляемых в разговорной речи, политике, науке, литературе, технике и военном деле)*, Москва, Советская энциклопедия, 1933.

ПОТЕМКИН М. П., МАЛИНКО В. В., *Минералогия и геология. Учебник для 10 класса средн. школы*, под ред. А.А. Чернова, Москва, Гос. учеб. педагог. изд., 1937.

Wykaz skrótowców tytułów słowników

ESWO TRZASKI, EVERTA, MICHALSKIEGO, *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych. Pochodzenie wyrazów, wymowa, objaśnienia pojęć, skróty, przysłowia, cytaty*, Warszawa, Księgarnia Wydawnicza Trzaski, Everta, Michalskiego, 1939.

SJAM GÓRSKI K., HRABEC S., *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. 1–11, Wrocław, Ossolineum, 1962–1983.

SJPD DOROSZEWSKI W. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–10, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1958–1968.

SWJP DUNAJ B. (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa, Wydawnictwo Wilga, 1998.

PSWP ZGÓŁKOWA H. (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, Poznań, Wydawnictwo Kupisz, 1994–2005.

USJP DUBISZ S. (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.

Some remarks on language of *Elementarz* by Henryk Balk and Zofia Charszewska (1940)

– contribution to the research on the Polish-language textbooks in USSR

Abstract: The aim of this paper is to present a new object of linguistic research, namely the entirety of publishing activities (mainly textbooks) intended for the Polish minority living in the USSR. This paper is divided into two parts. In the first section, the author shows the historic and political context of this publishing activity for Polish citizen speaking Polish in

the interwar period. Thanks to autonomy, there appeared the possibility of education in Polish and publishing of textbooks for the Polish education, which was a part of the Soviet Union's schooling system – the most important tools for the indoctrination and sovietisation of all nationalities, including the Polish minority.

The second part presents the textbook entitled *Elementarz* by Balk and Charszewska, published in Moscow in 1940 and intended for learning Polish to children starting primary school education. The paper focused on the description of how propaganda and ideology were implemented in the Polish-language textbooks (eg. portraits of Stalin, Lenin, short readings contained difficult, clearly political context for young children). In the second part some distinctive features in the field of syntax, inflexion and lexis found in *Elementarz* are also presented. Analysis shows that deviations from the general Polish are not numerous (only 12 items). Most of them represents sovietisms – lexems denoting new objects and phenomena of Soviet reality, mainly borrowed from Russian (eg. *kolchoz*, *szturmowo*).

Keywords: Polish minority, USSR, textbooks, the interwar period, ideology, language

DOI: <https://doi.org/10.34864/heteroglossia.issn.2084-1302.nr14.art10>